

Bányai Jánosné

Életrajz

Bányai Jánosné egy régi, VI. kerületi bérház egyik emeleti, utcára néző lakásában él. Pár évvel ezelőtt súlyos agyvérzése volt, ezért bizonyos eseményekre, évszámokra, dátumokra nem tudott pontosan visszaemlékezni, illetve összekeveredtek az emlékek. Ennek ellenére rengeteg történetet, emléket idézett fel még gyerekkoráról, felmenőiről. Manapság az egészségi állapota miatt már csak ritkán tud kimozdulni lakásából, de a családja – fia, lánya és unokája mellette van – segíti őt.

Ükapám anyai ágon Herskovits Mózes, ő Erdélyben élt.

Reich Lotti volt az ükanyám, ő 1827-ben született, Orgoványban talán. De ezt kivéve az egész család Erdélyben, szanaszét szórva: Szigeten [Máramarossziget], Palotamezőn [Palotamező nevű helységnevet az 1910-es népszámlálás már nem tartalmazott. – A szerk.],

Kolozsváron, Csengeren. [A felsoroltak közül Csenger sohasem tartozott Romániához. Nagyközség, Szatmár vm. (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye); 1910-ben 3300 lakos, a járási szolgabírói hivatal székhelye, csendőror, gőzmalom, dohánybeváltó hivatal, takarékpénztár, posta- és táviróhivatal. – A szerk.] Az ükapám kereskedő volt, földbirtokos, és elszegényedett, mert valakiért jót állt, valami váltópapírt írt alá valaki helyett, és minden földje elúszott. Aztán a gyerekek cseperedtek, lett neki négy gyereke. Bikszádon éltek, Bikszád volt a fészek. [Bikszád – kisközség, Szatmár vm.; 1910-ben 1700 román és magyar lakos; fürdője volt 160 vendégszobával; négy gyógyforrás ivókúrára; Trianon után Romániához került. – A szerk.]

A nagyanyám apja híres rabbi volt, jómódban éltek Csengeren. Ott is volt – azt hiszem – hat gyerek: négy lány és két fiú. De az őseim közül többen is Bikszádon születtek, és magyar zsidók voltak. Nagyon műveltek voltak. Ez az az ág, ahol a lányok is tanultak.

Nagyanyáim testvére volt Stern Sámuel, aki itt lakott a Damjanich utcában. Az volt anyám nagybátyja, aztán volt Mózes, Erdélyben. Volt még Érsekújváron [Érsekújvár – város, Nyitra vm., 1910-ben 16 300 lakos, Trianon után Csehszlovákiához került, ma Szlovákia – A szerk.] egy gazdag földesúr, Stern Hermann. Volt több földesúr is az ősök között, volt egy dédapa földesúr, és volt egy nagybácsi földesúr, anyámnak a nagybátyja. Azt hiszem, nem volt neki családja, gyereke, de nagyon gazdag földesúr volt.

Stern Sámuel megúsza a háborút, ő tanító volt, a felesége tanítónő, volt neki egy fia, az jogász-ügyvéd. Nagyon aranyos népek voltak. Úgy hívták a fiát, hogy dr. Sömjén Pál. Egy nagyon aranyos, búbajos ember volt, nagyon szerettük. Nagyon jó volt mindig elmenni ide a Damjanich utcába a gyerekekkel. Végre egy olyan hely, ahol tárt karokkal fogadták az embert. Nagyon gyakran találkoztunk, szoros kapcsolat volt köztünk. Mára kihalt a család. A lánya is meghalt 46 éves

korában. Utoljára halt meg a Pali felesége, Annus. Annus devecseri lány volt, annak is megölték a szüleit, orvos volt az apja.

Stern Sámuel egyik testvére, Mózes, nem tudom, mivel foglalkozott. Csak azt tudom, hogy volt egy nagyon szép, Olga nevű lánya. A családom minden ágában van egy Olga. Nem tudom, mivel foglalkozott a lány, sose láttam, csak hallottam az egyik unokatestvéremtől, és mutatta is a képet róla. Tudom, hogy Erdélyben lakott, talán Kolozsváron. Szét volt szóródva egész Erdélyben a család.

A Herskovitsok nem voltak se gazdagok, se szegények, de ha mégis szegények voltak, nem mutatták. Ha foltozott volt a ruha, az ki volt mosva és ki volt vasalva, azt látta mindenki, hogy milyen rendezett emberek. Ha szegény valaki, nem jelenti azt, hogy el kell hanyagolnia magát.

Anyai nagyapám Herskovits Jakab volt. Akkortájt halt meg, amikor a legkisebb lánya, az egyik nagynéném született, 1895-ben. Lehetett olyan 35 éves. A szíve vitte el. Ő kocsmáros volt. A nagypapáról annyit tudtam, hogy egyszer egy évben, amikor az évforduló volt [lásd: jahrzeit], gyertyát gyújtottunk. Többet nem tudtam meg róla.

Anyai nagymamám nagyon okos asszony volt. Gazdagok voltak. Ő háziasszony volt, háztartásbeli. Akkoriban a jómódú emberek nem dolgoztatták az asszonyaikat. Arról nem beszéltek, hogy mi történt, amikor meghalt a nagypapa. Nyilván szétosztották a vagyont a gyerekek között. Anyai nagymamámat, szegényt, 83 éves korában elvitték Auschwitzba.

Anyukám Herskovits Eszter. Született Bikszádon 1894-ben. Anyukámnak nem volt iskolai végzettsége. A nagymama egyedül maradt a sok gyerekkel, és az utolsó gyerekének születésekor megvakult. Fiaiból kántortanító lett. Herskovits Sámuel Vecsésen élt később, [Vecsés: nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, 1910-ben 7400 lakossal. – A szerk.]. Herskovits Dezső Dombóváron, neki volt tíz gyereke.

Sámuel volt a legidősebb testvér. Vecsésen lakott, volt családja, öt gyereke. Volt neki egy Halmos Laci nevű fia, magyarosította a nevét, aki bankigazgató volt az Értékforgalmi Bankban. Behívták munkaszolgálatra és meghalt.

Anyukám következő testvére, a Dezső, az első világháborúban katona volt. Volt tíz gyereke. Amikor meghalt a felesége, ott maradt a tíz gyerekkel. Elosztotta a rokonok közt a gyerekeket. Egyébként nem tudott volna dolgozni. Ez a tíz gyerek megszokta az önállóságot. Sokan feljöttek Pestre, és itt Pesten sokan életben maradtak. Aki nem Pestre jött, az meghalt munkaszolgálatban. Két gyereke bujkált, Klári Pesterzsébeten, Olga pedig Budapesten. Olgának mind a két gyereke meghalt a háborúban, az egyik éhen halt, a másik súlyos betegség következtében. A háború után szült két újabb gyereket, és 1957-ben kivándoroltak Izraelbe. A fiát a 21. születésnapján, a háborúban ölték meg Izraelben, hősi halott lett. Klárinak egy ruhaüzlete volt a Belvárosban, de ő olyan családon kívülnek érezte magát.

Dezső Jenő nevű fia is bujkált valahol. A háború után jól ment neki, megmaradt az üzlete itt Pesten, egy nőruha-üzlet, abból éltek. Volt két gyereke. A 12 éves fiával kocsin mentek valahova, összeütköztek egy teherautóval, és a fiát a fő útőerén találta az ütés. Azonnal meghalt. Maradt egy kislánya is Jenőnek, nem sokáig bírta elviselni fia halálát, nemsokára meghalt ő is.

Dezső bácsi egyik fia, Pali valahogy mint munkaszolgálatos, megúsza a háborút. Aztán kivándorolt New Yorkba. Szívbetegség következtében halt meg.

Dezső bácsi fia volt Miksa is, és neki született egy nagyon szép fia. Jött ide hozzám, hogy írjam meg a testvéreimnek – mert ők már akkor Amerikában voltak –, hogy segítsék ki, mert neki nincs senkije Amerikában. Az apa kórházba került rákkal, és abban az időben mindig kérdezte, hogy mikor megy már a fia. Kaptam egy levelet az öcsémtől, hogy intézik, és hamarosan mehet. De olyasmit is írt benne, hogy nem lehet elintézni egyik napról a másikra. Itt intézzünk el mindent, ő meg fogja oldani, hogy mielőbb mehessen a fiú. Bementem Miksához a kórházba, műtét után volt, és tudtam, hogy áttétes, nem tudják megmenteni. Felolvastam neki, hogy a fia mehet Amerikába, mindent elintézték, minden a legnagyobb rendben van. Ezt hazudtam, kegyes hazugság volt.

Szegény, nagyon szerettem az unokatestvéreimet. Jancsi ma New Yorkban él.

Anyukám többi testvéréről nem tudok túl sokat, volt a Hanna, Sára és a Fáni néni, mind Auschwitzban haltak meg, a legfiatalabb, Erzsi élte csak túl

Apukám családja inkább széthúzó volt, mint összetartó. A szűk családdal sem nagyon tartották a kapcsolatot. Amennyire összetartó volt a Herskovits család, annyira széthúzó volt a Mermelstein család.

Az apai nagypapámat Mermelstein Manónak hívták, az 1930-as években halt meg. Egyszer voltam náluk, Tiszaújlakon laktak laktak. Volt két kis házuk, az egyikben lakott a lánya, Zseni, a másikban nagypapám. Zseninek már családja volt, három kislánya, Mancsi, Etus és Ella. A férje utazó ügynök volt. Zseni fiatalon meghalt tüdőbajban, talán nyolc éves volt akkor a legidősebb gyerek. Zseni férjét ismertem, az járta Kárpátalját. Ott maradt egyedül a gyerekekkel. Utazó volt, sok zsidó házalt mindenfélével. Mancsi még él. Apám oldaláról annyit tudok, amennyit Mancsi mesélt nekem.

A nagypapám fésűs mester volt, ő gyártotta a fésűket és árulta is. Ebből el tudta tartani a családot. Járták a városokat, a vásárokat, nagyobb városokban árultak: Munkácson, Ungváron, Beregszászon, Nagyszőlősen. [Ungvár – város, Ung vm., 1910-ben 16 900 lakos, Trianon után Csehszlovákiához került, 1938 és 1944 között ismét Magyarország, 1945 és 1991 között Szovjetunió, 1991 óta Ukrajna; Nagyszőlős (Nagyszöllős) – nagyközség, Ugocsa vm. székhelye volt, 1910-ben 7800 lakossal (a lakosok 41%-a tartozott az izraelita felekezethez). Trianon után Csehszlovákiához került, 1938 és 1944 között ismét Magyarország, 1945 és 1991 között Szovjetunió, 1991 óta Ukrajna – A szerk.], Utazgattak a nagyanyámmal együtt. Ott is volt egy csomó gyerek. Volt a Márton, – ő volt az apám. Volt a Zseni, az Olga, Hermann, Dóra és Libi. Zseniről már beszéltem. Libi elpusztult Auschwitzban, nyolcéves lányával együtt. Olga még a háború előtt kiment Palesztinába, van egy lánya és egy fiúunokája, akik Amerikában élnek. Dórát, aki itt lakott Pesten, deportálták, de életben maradt. A férjét meg az ötéves kislányát bevitték a pesti gettóba [lásd budapesti gettó]. A férje ott éhen halt, a kislány életben maradt. Egyik, addig bujkáló unokatestvére hozta ki a gettóból, mikor felszabadultak. Elvitte, leáztatta róla a ruhát, mert rühes volt, kiütéses volt meg minden. És nála volt egy pár hónapig, míg megjött az anyja. Életben maradt az anyja. Nagyon okos kislány volt. Mikor az apja már nagyon gyenge volt, osztották a szelet kenyereket, a kislány odaadta a saját kenyerét az apjának.

Az apai nagymamámat 83 éves korában elvitték Auschwitzba. Talán jobb annak, aki korábban meghalt...

Apukám, Mermelstein Márton 1897-ben született Tiszaújlakon [Tiszaújlak – nagyközség, Ugocsa vm.; 1910-ben 3500 lakos; Trianon után Csehszlovákiához került – A szerk.].

A nagypapa, Manó nem volt vallásos. De a papám vallásos volt, egyedül a családban. Volt öt testvére, de csak ő volt vallásos, tanult, mindig tanult. Nem is szerették a testvérei, mert mindig tanult. A testvéreinek dolgozniuk kellett, apámnak pedig tanulnia.

81 éves vagyok. Énnekem van zsidó nevem. Az a nevem, hogy Bráhá, áldás. Banyai Jánosné, Mermelstein Olga. Születtem 1923. május 10-én Bikszádon, Szatmár megyében. Csecsemő koromban elköltöztünk Kárpátaljára, Husztra. [A Máramaros vm.-ben lévő Huszt nagyközségnek mintegy 10 ezer lakosa volt 1910-ben; a lakosok 23%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez. A község etnikailag erősen megosztott volt: a lakosság fele (51%) rutén nemzetiségű, 34%-a magyar és 15%-a német származású volt. Trianon után Csehszlovákiához került (1920-ban 12 000 lakosa volt), az első bécsi döntést követően Magyarországhoz került (1938–1945). Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Huszton – ekkor már városi státusza volt – 6023 fő volt a zsidó vallásúak száma, a város népességének 28,5%-a. A város 1945 és 1991 között a Szovjetunióhoz tartozott, 1991 óta pedig Ukrajnához tartozik. – A szerk.]

Nagyon szép kisváros volt, elég sok zsidó lakott ott, kevesen jöttek vissza a háború után. Ott valahogy elvegyültek az emberek, nem számított akkor, hogy ki a zsidó, ki nem. Jól megvoltunk a keresztényekkel is, barátkoztunk, bejártak hozzánk, mi is jártunk hozzájuk, együtt babáztunk. Nem volt ott az égvilágon semmi gond abból, hogy zsidók vagyunk. Ott sok ruszin élt, nagyon rendesek voltak, jóban voltak velünk, de anyukámnak hiányzott a magyar nyelv. A jiddist megtanultuk mindannyian. Mi valahogy külön voltunk a nagycsaládtól. Majdnem mindenkitől. Szüleim távoli unokatestvérek voltak. Apám vallásosabb volt, mint anyám. Anyám már modernebbül gondolkodott abban az időben. Ez volt a baj, de nem voltak veszekedések. Néha-néha összekaptak, azt mondta apám, azért van, mert nem volt elég vallásos az anyám.

A szüleim vásározók voltak. Egyszer egy héten volt nagyvásár – kisváros volt Huszt, akkoriban 25 ezer lakosú. Ott kiraktak egy asztalt, tele volt mindenfélével, és jöttek és vették a cukorkát, meg mit tudom én, még miket árultak, ami éppen volt. Aztán édesapám abbahagyta, és utazó ügynök lett. Rolómintákkal járta a cseh városokat, azokkal kereskedett. És abból meg tudtunk élni. Minden héten 50 koronát és 50 fillért küldött. (Az 50 fillért portóra.). Nem sokat volt otthon apám, mindig utazott. 14 éves koromban láttam utoljára. Mindig úton volt.

Az utolsó 15 évében többnyire egy helyen élt, Prágában, egy híres rabbinál dolgozott. Hogy pontosan mit csinált, azt nem tudom. Csak azt tudom, hogy ott élt, az volt az állandó címe. Nem voltunk soha nála. Nem voltunk annyira jómódúak, hogy utazni tudjunk. Én csak azért utaztam, és azért ismertem meg már a háború alatt az erdélyi rokonságomat, mert meg kellett szerezni a magyar állampolgárságomat [lásd: Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság].

Éltek rokonaim Szinerváralján, Remetemezőn, Bikszádon, Somkútpatakán, Szatmárnémetiben, Kolozsváron. Ez egy nagy család volt. [Az összes említett helység Romániához került Trianon után. Kolozsvár kivételével mindegyik Szatmár vm.-ben volt, Szinerváralja nagyközség, Remetemező és Somkútpataka kisközség volt. Szatmárnémeti városnak 1910-ben már közel 35 ezer lakosa volt. Vallásfelekezetek szerint a lakosok a következőképpen oszlottak meg: 20-20% volt a római, ill. görög katolikusok aránya, 38% a reformátusoké és 21% az izraelitáké. A város a trianoni döntést

követően Romániához került. 1925-ben már 45 000-en lakták. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint lakosságának 24,9%-a, 12 960 fő volt izraelita vallású. – A szerk.]

Az anyukám mindig kötényben járt otthon, és a kötényben mindig volt aprópénz. Ha jött a koldus, mindig adott. Voltak „saját” koldusaink [lásd: snorrer]. Biztos, hogy több pénzük volt, mint nekünk. Mégis adott, segített, és erre tanított minket is. Én is olyan voltam. Segíteni, segíteni, és nem bántam meg. Sok barátom volt. Nagyon szerettek, én is szerettem őket. Nem volt különbség, hogy zsidó vagy keresztény.

Magyar állampolgárok voltunk egészen 1918-ig, mindig magyarnak éreztük magunkat. Szerettem nagyon Erdélyt is. Anyám annyit mesélt róla, jó volt hallgatni. Nagy volt a család, és mindenkinek volt valami története.

Mermelstein Jakab a bátyám. És hatvan éve már Jack. 1921-ben született Somkúton, Szatmár megyében. [Somkútpataka – kisközség, Szatmár vármegye, 1910-ben 1200 román lakossal, Trianon után Romániához került. – A szerk.] Akkor éppen ott éltek a szüleink. Elég sokat vándoroltak.

Az öcsém, Mermelstein Ignác 1926-ban született Huszton. Mind a hármunknak, nekem és a két testvéremnek magyar és jiddis az anyanyelvünk, és természetesen ruszinul is tudtunk. Erdélyben magyarul beszéltünk. Huszton kevesen beszéltek magyarul, ezért meg kellett tanulni a ruszin nyelvet is. Ruszin iskolába jártunk mind a hárman. [Ruszinok: Galíciában és Kárpátalján, valamint Bukovinában élő, ukrán nyelvjárást beszélő keleti szláv népcsoport elnevezése. – A szerk.]

Én tudtam magyarul is, tanultam egy kicsit németül, a jiddis és a német nagyon hasonlít. Jó néhány nyelvvel elboldogultam, és még tovább fejlesztettem az angollal. Muszáj volt megtanulni angolul egy kicsit, mert ha mentem az öcsémékhez Amerikába, akkor csak angolul kellett beszélnem az ottani rokonságukkal. Azt mondták, hogy elég jól beszélek, de most már semmit nem tudok angolul.

A testvéreim zsidó iskolába is jártak. A zsidó iskola fél napig tartott, vagy délelőtt, vagy délután. Kötelező volt a mi családukban, apukám ragaszkodott hozzá [Alighanem a héderről van szó. – A szerk.]. A felmenőim között voltak kántorok, tanítók. Ott volt Huszton a zsidó iskola is, oda járt a két fiú. Apám is tanult, és azt akarta, hogy tanuljanak a fiúk is héberül. Megtanultak imádkozni. Én is tudok imádkozni.

A bátyám elemi iskolát végzett, akkor az volt divatban. Nagyon tehetséges volt. Zsidó gyerek létére, a folyosón kinn voltak a rajzai, olyan tehetséges volt. És nagyon ügyes volt, sok mindenhez értett. 15 éves korában átvette varrónő anyámtól a munkát. Sose tanult varrni, gyönyörűen megvarrta a nadrágokat, férfinadrágokat. És aztán 15 éves korában ő lett a családfenntartó. Tiszteltük és szerettük, mert olyan szorgalmas volt. Láttam, hogy anyám kínlódik a három gyerekkel. Nagyon messze laktunk a várostól, hat kilométerre. Gyalog kellett menni, és cipelni a ruhákat, meg hozni a kiszabott munkát, és akkor a bátyám átvállalta. Sokat kínlódott anyám, de nem panaszkodott soha.

A bátyám szabó lett. De egy életművész is. A semmiből is tudott valamit csinálni. Grillázst készített gyerekkorában, becsomagolta és árulta. Volt zsebpénze, és anyámnak is jutott belőle. Mikor már nagyobb lett, akkor fűzött gyöngyöt csinált, meg színes óraláncot. Mindig kitalált valamit. Nagyon

tehetséges volt.

Apukám vallásos volt. A neológ [lásd: neológ hitközségek] és az ortodox [lásd: ortodox hitközségek] között valahol középen volt. Minden nap ment fürdőbe [lásd: mikve] és templomba, és csak azután pakolta ki az árut. Nagyon kényes volt a tisztaságra. Kalap nélkül nem ment ki az utcára [lásd: kápedli]. Rendes kabát, rendes ing [Azaz nem viselt a haszidokra jellemző öltözetet; lásd: kaftán; haszid öltözet. – A szerk.], és kis szakáll volt.

Mi, többiek nem nagyon voltunk templomba járók. Anyám egyszer-kétszer egy évben, a nagyünnepeken elment. A fiúk is mentek, a lányoknak nem kellett templomba járniuk. Viszont kellett hittant tanulni. Meg hébert is. Elemi iskolában végig tanultunk hittant.

Gyerekkori ünnepekre emlékszem. Szegények voltunk, de péntekenként mindig megtartottuk a szokásos ünnepi vacsorát. Pénteken rendszeren kellett főzni. Kalácsot, friss kenyeret, húslevest csináltunk [lásd: szombat; bárhesz]. Ez volt a szokás, ezt mindig megtartottuk. Anyukám úgy átérezte, nem dolgozott szombaton, nem melegített szombaton, olyanokat főzött, amiket nem kellett melegíteni [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Gyerekkoromban aszalt szilvát főztünk meg aszalt almát, és minden héten kellett lennie kalácsnak. Alig tudtuk kivárni az időt, hogy minél előbb ehessünk kalácsot. Itt az én háztartásomban már nem lehetett. A férjem, Bányai János dunántúli, nagykanizsai volt, a szülei is megtartották a szombatot.

Szombaton a fiúk elmentek a templomba, anyám pedig elment a szomszédba kicsit beszélgetni. Engem is elvitt. Később egyik barátnőmhöz mentem, és mikor jöttek haza a fiúk, akkor volt az ebéd. A zsidó családoknál a sólet volt a fő ebéd szombat délből. De mi nem szerettük a sóletet. Anyám ritkán csinált. Salátát viszont csinált, tarhonyát marhahússal vagy csirkehússal, húslevest minden mennyiségben. Almakompótot csinált, gyújtott gyertyát [lásd: gyertyagyújtás], és ha apám otthon volt, imádkozott hozzá. Ez olyan meghitt, békés volt. Egész más, ha a családfő otthon van.

Van egy olyan szokás a szédernél [lásd: Pészah], hogy akkor nem szabad kenyeret enni. Előtte mindent el kell takarítani, és mindent a világon el kell mozdítani [lásd: homecolás]. Kitakarítani gyönyörűen, és edényeket cserélni. Mi ezt megcsináltuk, ez jó elfoglaltság volt, kicsit más, mint a mindennapok. Egyszer szédereste jutalmul apám nekem adott egy darab maceszt, hogy dugjam el [lásd: afikómen]. Azért jár valami ajándék. Eldugni eldugtam, de arra már nem emlékszem, hogy mit kaptam. De nagyon büszke voltam, hogy én dughattam el a darab maceszt. Azt meg kellett őrizni jó ideig.

Aztán voltak a nagyünnepek, a hosszú ünnepek [lásd: nagyünnepek], akkor anyám is elment a templomba. Fehér ruhába öltöztek az asszonyok. Volt a Purim, aztán volt a hosszúnappal [lásd: Jom Kipur], volt a Szukot, a sátoros ünnep, ezeket mind betartottuk, és anyám akkor mindig elment a templomba. Aztán tartották a gyásznapot a halottakért, gyújtottak gyertyát vagy kis lámpát, anyám számon tartotta, nehogy véletlenül elfelejtsen megemlékezni a szeretteiről.

Sokszor voltam beteg. Nem voltam komoly beteg, egy kis megfázás, egy kis láz, ez, az, elég volt ahhoz, hogy ne érezzem jól magam. Mivel egyetlen lány voltam, nekem kellett takarítani meg az öcsémre vigyázni. Mikor beteg voltam, akkor meg a testvéreim takarítottak. Huszton földes szobában laktunk. Minden héten nagytakarítást kellett csinálnom. Anyám vitte a aa megvarrt ruhákat, visszafelé bevásárolt, és hozta a főznivalót. A házat minden évben ki kellett meszelni

kívül-belül. Minden héten föl kellett tapasztani. Anyám mániákusan tiszta volt. Nekem kellett mosni is, ilyen heti mosást kellett megcsinálni. A nagymosáshoz jött a Mariska, anyám egyik ismerőse, és ő csinálta.

Anyám dolgozott, és amikor elment otthonról a városba, nekem kellett vigyázni az öcsémre. Nagyon nagy teher volt az nekem. A bátyám iskolában volt, én voltam az öcsémmel együtt. Nagyon veszélyes hely volt a házunk környéke, a ház előtt volt egy kanális. És az ment egész a Tiszáig. Nagyon kellett vigyázni, hogy ne essenek bele a gyerekek. Gyerekkorom azzal telt el, hogy az öcsémre vigyáztam. Utáltam az öcsémet, mert le voltam kötve, én meg nagyon szerettem játszani. Most a testvéreimmel legjobb barátok vagyunk.

Apámnak én voltam a kedvence. Nem sokat látott engem, de egyetlen lánya voltam. Annyi szeretet áradt felém. A fiúkkal szigorúan bánt, mert azt akarta, hogy ők is tanuljanak. De a fiúkat nem nagyon érdekelte a vallás, bár jártak zsidó iskolába.

Apám mindig küldött valami csecsebecsét, ruhára valót, gyöngyöt, bizsut, néha narancsot, szóval mindig küldött csomagot. Meg küldte haza az 55 koronát és 50 fillért.

Nagyon szerettem játszani. Voltak barátnőim. Nagyon szerettem babázni, meg építeni, sárból építettünk házat, bútort meg mindent. Meg anyámtól kértem kis rongydarabkákat, azt vittem, és jól eljátszottunk a parasztgyerekekkel. Akkor a gyerekek maguknak varrtak babát. És aki ügyes volt, az a barátnőjének is varrt egy babát. Meg bútort csináltunk meg babaszobát.

Én nagyon szépen kézimunkáztam. Egyszer nem mertem hazamenni, mert ötöst kaptam kézimunkából. Akkoriban az egyes volt a legjobb osztályzat. Sírva mondtam el, hogy ötöst kaptam kézimunkából. Anyukám megfürdetett, lefektetett, nem volt semmi. Nem tudtam, hogy nem az én hibám, hogy azért kaptam, mert nem adott pénzt kézimunkára. De ezután mindig volt kézimunkám.

Sokat estem gyerekkoromban. Köves utcán kellett járni, és akkor divat volt a harisnya. A harisnyám mindig kiszakadt, mikor iskolába jártam. Hazamentem, megint elestem, anyám későn jött haza, árult napközben, este meg kimosta, megfoltozta [Talán inkább: megstoppolta, azaz sajátos öltésekkel, többszálú cérnával, ún. stoppolófonallal „befoltozta” az akkoriban viselt, pamutból készült ún. flórharisnyán a lyukat. – A szerk.] a harisnyát, másnap újra felvettem. Később én is foltoztam. Amikor megfoltoztam, anyám, aki egyébként nem gyakran osztotta a dicséretet, megdicsért, „jól van kislányom”, és erre nagyon büszke voltam. Az embernek szegényen is jó lehet, ha úgy rendezkedik be. Nem is kívántam mást, megvolt mindenünk, a szüleink igyekeztek rendesen öltöztetni, iskolába járatni minket.

Arra emlékszem még ebből az időből, hogy egyszer elment anyám látogatóba a rokonaihoz Erdélybe, és hozott egy zsák süteményt. Akkoriban élt az anyja is, a nagynéném is. Anyukám mesélte, hogy örültek neki. A zsák sütemény még olcsó volt abban az időben, az 1930-as években.

Ott Kárpátalján nem volt senkink, hontalanok voltunk. Apai nagypapámékhöz nem nagyon jártunk, mert nem volt pénz utazgatni. Egyszer voltunk ott hárman, gyerekek egy esküvőn, és az nagyon jó volt, mert volt egy nagy kert. És volt egy kemence, és én mint vendég ott aludtam a kemence tetején. Ez nagyon érdekes volt. Akkor kaptam ruhát, az is ritka dolog volt, ruhát kapni. És én nagyon boldog voltam. Nagynéném, Libi esküvője volt. Ő is Auschwitzban végezte. Munkácson

laktak [Munkács: Bereg vm.-ben fekvő város, melynek 1850-ben még csak 6000, 1910-ben már 17 300 lakosa volt. A várost a Galícia felé irányuló kereskedelem – fa, marha, gabona, bor, sör, ásványvizek, gyümölcs – lendítette fel. 1910-ben Munkács lakosainak 44%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez, ez volt a legnépesebb vallási felekezet a városban. Munkács a trianoni békeszerződés értelmében 1919-ben Csehszlovákiához került (lakosainak száma 1921-ben 21 000, 1930-ban 26 000 fő volt), majd 1938-ban, az első bécsi döntés után átmenetileg ismét Magyarországhoz. Lakosainak száma ekkor már 30 000 fő körül mozgott. 1945-ben a Szovjetunióhoz csatolták (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság), 1991 óta pedig Ukrajnához tartozik. – A szerk.], onnan vitték el. Rendes esküvő volt [lásd: házasság, esküvői szertartás], szép fehér ruha volt rajta. Mikor ment ki a kapun a templomból, akkor konfettit dobáltak. Annyira tetszett, voltam olyan öt-hat éves. Jó kaják voltak akkor, szóval jól buliztam. De anyám mindig mondta: viselkedni kell! Hát viselkedni kellett, nem szabadott rendetlenkedni.

Én mindig szerettem dolgozni, és mindig volt munkám. Mindent elvállaltam. Az első munkám az 14 éves koromban volt, mikor az elemi elvégeztem. Amikor végeztem, elmentem egy családhoz két ikergyerekre vigyázni. Az anyjuk tüdőbajos volt. Olyan 11 évesek voltak, én voltam 14. Vigyázni kellett rájuk, olyan volt, mint mikor a nagy testvér vigyáz a kisebbre. Ott adtak enni, adtak tiszta ruhát, nem volt semmi gond velem. Takarítani nem kellett, mert én is gyerek voltam. Bár akkor már takarítottam otthon, korán kezdtem, keveset játszottam, sokat kellett otthon dolgozni.

Aztán mikor már nagyobb voltam, a Fő utcán kezdtem el dolgozni egy kalaposboltban, elsőrendű helyen. Nagyon meg voltak velem elégedve. Olyan boldog voltam. Ez egy jó hely volt. És így összeszedve a filléreket, mentem ipariskolába tanulni. Kalaposságot tanultam. Kérdezte anyám, mi akarsz lenni? Varrónő akarsz lenni vagy masamód? Mondom, masamód, az olyan jól hangzott akkor. Női kalapos. Bár varrónőnek is biztos jó lettem volna. Mert az alapja már megvolt. Otthon láttam.

Én tudtam a magyarul, mert anyám magyar anyanyelvű volt, de nem tudtam írni, csak úgy megtanultam anyámtól beszélni. Aztán beíratlak ruszin iskolába, és ott elvégeztem nyolc osztályt ruszinul. Később az ipariskolában már tanultuk a magyart. Magyarul kellett iskolába járni, magyarul kellett tanulni, és akkor megtanultam a magyart. Jól mentek a dolgok, nem volt semmi bajom. Akkor ha volt munka, akkor nem volt semmi baj.

Hála istennek, nem voltak konfliktusaink Huszton. Mert nekünk mindegy volt, hogy zsidó vagy nem zsidó. Olyan szerencsések voltunk, anyám mindenkivel jóban volt. Jöttek, tessék megvarrni a nadrágot. A térdénél kiszakította a gyerek a nadrágot, tessék már megcsinálni. Péntek este mindig volt kalács nálunk. És akkor kaptak a gyerekek egy karéj kalácsot. Anyám meg megcsinálta a nadrágot a gyerekeknek, és hát nem is fizettek. És ez így ment.

Nem éreztem azt, hogy minket valaki idegen bántana, senki, soha. Soha senki nem mondta énrám, hogy „bűdös zsidó”. Szegény anyám, de sokat segített ilyen apróságokat. Parasztoknak, szegényeknek.

Az volt nehéz, hogy mi magyarok voltunk. Voltak ott asszonyok, rendes asszonyok, keresztények, akik szerettek volna anyámmal beszélgetni, de nem tudtak magyarul, csak ruszinul. Ruszin volt a többség. Anyukám nem tudott ruszinul. Vagyis nagyon rosszul beszélt ruszinul. Ez volt a nehézség. Egyéb semmi.

Sok zsidó is volt Huszton. A zsidók általában kereskedelemmel foglalkoztak, üzleteltek, az asszonyok többnyire nem dolgoztak. Anyám dolgozott, mert apám beteg volt egy időben, és meg kellett tanulnia varrni, hogy valamiből megéljünk. A gazdagabb zsidók meg olyan furán viselkedtek a szegényekkel.

Huszton volt vagy három Mermelstein család. Hallottam, hogy Munkácson is voltak, meg Beregszászon is voltak. Az egyik kibucban van egy névsor a vészkorszakban megöltekről, és apám neve is benne van. És egy csomó Mermelstein van a listán. Onnan tudom, Munkácson is voltak. Ezek általában gazdagok voltak. Fások, fakereskedők voltak, mindenféle kereskedelemmel foglalkoztak. Akkor földdel foglalkoztak, üzletük volt, fűszerüzletük, csemegeüzletük. És az egyik osztálytársamat is Mermelsteinnek hívták, én szegény voltam, ő gazdag volt. Mikor ipari tanuló voltam, bejött az üzletbe kékrókéval a nyakán [A kékróka kékbe játszó színű szürke sarki róka prémjéből készült nyakbavaló, az első világháború után igen drága prémféle volt Európában. – A szerk.] – mert elegáns negyedben volt a kalapos üzlet –, és odaszólt nekem: Jó napot! Nem köszöntem neki vissza. Mért köszön nekem jó napot, amikor nyolc évig együtt jártunk iskolába? De láttam őt, mikor nagyon szerencsétlen volt.

Amikor a magyarok bejöttek hozzánk Husztra [lásd: első bécsi döntés], jött a zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Anyám nagy magyar volt. Csütörtöki nap volt. Jönnek a magyarok, jönnek a magyarok! – mondta az anyám. Olyan boldog volt, hogy jöttek a magyarok, lesz kivel beszélni. Erdélyben sok magyar volt. Huszton sokkal kevesebb. Megcsinálta a kovászt csütörtök délután, utána elment a városházára fogadni őket. Hát nem sokáig örülhetett.

Jött a sírás, mikor majdnem egyszerre el kellett menni mind a három gyerekének! És jó, hogy elmentünk, mert életben maradtunk. Ha ott maradunk, akkor biztos nem éltük volna túl. Meg munkánk sem volt, nem volt mit enni. Bejöttek a magyarok, kellettek a papírok, hogy magyarok vagyunk. Én elindultam a rokonokhoz, hogy meglegyenek a papírok. Összeszedtem a papírokat. De közben ott voltam pár hetet a rokonoknál. Majd szétszedtek, hogy itt van az Olgica, Esztinek a lánya, engem még soha nem láttak. Pedig én Bikszádon születtem, én is erdélyi vagyok.

Összeszedtem az állampolgárságít, és egy darabig csend volt. 1944-ben a magyar állampolgársággal együtt megölték szinte az egész családot.

Apámat 1941-ben ölték meg, Prágából vitték el, és nem tudtunk róla semmit. Később megtudtuk, hogy Theresienstadtba vitték. Most láttam a múzeumot, voltam Izraelben. Egy kibucban csináltak egy múzeumot, csak azokról akik Theresienstadtban voltak, és ott van az emléktáblája apámnak. Az öcsém találta meg.

És akkor ott maradt anyám három gyerekkel. Igaz, hogy már nagyocskák voltunk [A három testvér 1921-ben, 1923-ban, illetőleg 1926-ban született. – A szerk.]. Az öcsém, Ignác elemista volt, mikor jöttek a zsidótörvények. Kidobták az iskolából, és nem tanulhatott. Én nem dolgozhattam. A bátyámat, Jakabot (későbbi nevén Jacket) meg behívták munkaszolgálatra Kőszegre. Anyám munkáját is elvették, addig egy varrodában volt bedolgozó varrónő. Akinek dolgozott, az is egy zsidó kisvállalkozó volt, volt egy üzlete, de az is megszűnt.

Volt, aki fölakasztotta magát. Volt egy nagyon aranyos fűszeres szomszédunk, az már idős volt, és amikor mondták, hogy viszik az embereket, se szó, se beszéd, fölakasztotta magát. Szabó Zoli

bácsinak hívták. Nagyon jó szomszéd volt. Elég sok szegény ember lakott arra, és ő pénz nélkül adta ki az árut, felírta egy kis füzetbe. És azt mondta az illetőnek, hogy fizethet a jövő héten vagy két hét múlva, és megbízott benne. Így tartotta fönnt az üzletet. A szegény ember mindig kifizette az adósságot. Ez volt az a bácsi, akinél gyerekkoromban cukorkát vásároltam, és újságpapírba csomagolta a cukorkát.

19 éves voltam, amikor el kellett jönni Husztról. 19 éves koromig egy zsidónál dolgoztam, aki női kalapos volt. Bezárták az üzletet, három segédet elküldött, engem megtartott. A lakásán, egy eldugott kis sötét szobában, félhomályban dolgoztunk neki. Nem tudom pontosan, úgy emlékszem, hogy körülbelül egy évet, de lehet, hogy kevesebb volt. A lényeg az, voltam, hogy dolgozhattam.

Aztán még sokkal nehezebb idők lettek. A bátyám munkaszolgálatban nemhogy nem keresett pénzt, hanem küldeni kellett neki meleg sálát, meleg kesztyűt, meleg ruhafélét. Az öcsém meg semmit nem tudott még.

Erdélyben egyik nagybátyám, Dezső bácsi az anyjánál nyaralt, és ott volt anyám is. Dezső bácsi azt üzent: „Olgikám, menj föl Pestre, ott van nekem egy lányom, nagyon ügyes és nagyon szorgalmas, fog neked segíteni állást találni.” Akkor jöttem föl Pestre. Az öcsémet, aki 16 éves volt, magammal hoztam. Kivettünk egy hónapos szobát a Dob utcában. Aztán találtunk egy jobbat a Kossuth Lajos utcában, a volt Úttörő Áruház mellett. Az öcsémmel nem bírtam. Mindig fölugrált a mozgó villamosra. Elküldtem Dezső bácsihoz, aki Dombóváron volt kántortanító. És a saját tíz gyereke mellé odafogadta az öcsémet. Ott akkor még lehetett tanulni, nem kérdezték, hogy zsidó vagy keresztény-e az a gyerek. Az öcsémet villanszerelőnek íratta be a nagybátyám [lásd: ipariskolák]. És aztán munkaügyben jártak egy sváb embernél. Ott előjött, hogy te milyen vallású vagy. Azt mondta az öcsém – nem beszélt jól magyarul, mert mi otthon jiddisül beszéltünk –, hogy zsidó vagyok. És akkor a segéd megrúgta, hogy miért mondta meg, hogy zsidó. Azért nem rúgták ki, mert amúgy szorgalmas gyerek volt, hagyták, hogy dolgozzon. Az öcsém ott tanult villanszerelést. Akkoriban anyámnak már nem adtak munkát, a bátyám munkaszolgálaton volt.

Dezső bácsi tanácsára fölkerestem lányát, Olgát, azt mondtam neki, hogy „szervusz, én vagyok az Eszti néninek a lánya”. Anyám Olgának nagynénje volt. Erre ő: „Már hallottam rólad, gyere, Olgikám” – mindig így nevezett – csinálok egy forró fürdőt. De ő nem csak velem volt ilyen, mindenkivel ilyen volt. És amikor kitört a háború, akkor elvitték munkaszolgálatra a férjét az én későbbi férjemmel együtt. Az ő férje meg az én férjem testvérek voltak, és elvettek két unokatestvért, mert mi unokatestvérek vagyunk Olgával.

Mikor megkerestem Olgit, ott lakott a későbbi férjem, az Olgi sógora. Így ismerkedtünk meg. Olyan boldog volt, mikor meglátott engem. Túlzottan tudott szeretni. Annyira szeretett, hogy mindig velem akart lenni, az én hangomat akarta hallani.

1942-ben, amikor feljöttem Pestre, már kalapos voltam. Mint mindenki, kerestem munkát. Volt pár rongyom, azt igyekeztem rendben tartani. Vásárlások nem nagyon voltak. Volt egy spirituszfőzőm, azon főztem magamnak a reggeli teát, meg volt egy telefon. Nem nagyon használtam. Már nem voltam olyan kislány, már 19 éves voltam. Rosszul fizettek, alig tudtam az albérletet fizetni. Nem voltam sokáig az első kalaposboltban, csak rövid ideig. Aztán elhelyezkedtem máshova, a Vámház körútra. Ott nagyon jó dolgom volt. Sokat kellett dolgozni, de jól kerestem. A tulajdonos egy házaspár volt, a férfi zsidó, a nő meg német volt. Addig dolgoztam ott, amíg el nem vittek.

Az öcsém Dezső bácsinál lakott, de ellátta magát. Lassan ők is elszegényedtek. Az a pár év nagyon nehéz volt. Egyszer csak becsukódott az ember előtt minden ajtó. Nem tudott dolgozni, nem tudott kenyeret venni, tejet venni, semmit.

Anyám írt: ha tudsz, menj ki a Telekire, és vegyél a bátyádnak egy nadrágot, és keressél valami lábravalót is neki. Kimentem a Telekire – az ócskapiacra –, és vettem neki egy nadrágot. Még azt is írta anyám: nehogy baja legyen a testvérednek, mert munkaszolgálatban csak egy levelet szabad kapni, és a többit nem adják át, ezért ha van valami üzenivalód, vagy tudsz valamit küldeni, akkor írd meg nekem haza, és én majd továbbítom a testvérednek. Pesten összeszedtem egy kis pénzt. Nagyon szerencsés voltam, mindig volt munkám. 28 pengőt kerestem egy héten. Elintéztem, elküldtem.

Nekem ne küldjél semmit, írta anyám, mert nekem megvan mindenem. Miből van neki mindene? Az állásából kirúgták, mert zsidó volt. Nem tudtam elképzelni, hogy honnan van neki mindene. És még azon a nyáron – 1942-ben volt ez –, az öcsém, Ignác hazautazott, és kiderült, honnan van anyámnak. Elment cselédnek.

Az öcsém meglátta, amúgy is érzékeny gyerek volt, és úgy sírt. Mondom, mit kell azon sírni? Örülj, hogy van munkája, és van ennivalója. Aztán túltette magát rajta, de nagyon fájt a szíve. Aztán csak eltűnt anyám is. Elvitték Auschwitzba. Krematóriumba került, onnan tudom, hogy én is Auschwitzban voltam, és ott találkoztam egy osztálytársnőmmel, ő mondta, hogy az ő anyjával együtt látta, tudta, hogy kit merre sorolnak be, besorolták őket a krematóriumba. Ez volt a vége.

Dezső bácsi gyerekei, Miksa, Herskovits Miksa, aztán a Herskovits Jenő, Lali és Jolán följöttek Pestre. Akkor jöttek, mikor már valamit sejtettek. Aki nem jött fel, az meghalt.

Olga, akihez én jöttem, egyedül maradt a gyerekekkel, a férje munkaszolgálatba került. Tíz évvel idősebb volt, mint én, én voltam a kis Olgi. Varrónő volt, nagyon jó varrónő. Rotschild Kláránál [Divattervező, 1934-ben divatszalonot nyitott, 1945 után állami alkalmazottként a Clara Szalon művészeti vezetője volt. – A szerk.] tanult. Ha varrt egy ruhát magának, nekem ugyanolyan ruhát varrt. Annyira jóban voltunk, egyforma ruhát is viseltünk. Volt neki két kislánya, az egyik négyéves volt 1944-ben, a másik két éves. Mind a kettő elpusztult. Pesten bujkáltak. Bombatámadás érte azt a házat, ami mellett bujkáltak, és akkor bementek a házba. Ott voltak egy pár órát, aztán elindultak az utcán. Egy keresztény nő megszólította Olgát, mondta, hogy riadó van, miért mászkál az utcán. Befogadta őket. A nő férje nagyon haragudott, hogy befogadta. „Nekünk sincs ennivalónk, mért hozod ide az asszonyt két gyerekkel? Nem tud a gyerekeknek enni adni!” - mondta. Nem is tudott, és éhen halt a lány. A Gabi. A másik gyerek, Zsuzsa kórházban halt meg, valami betegsége volt.

A háború után elköltöztek a férjével Mezőhegyesre, ott volt főkönyvelő a férfi, de 1956-ban kirúgták az állásából. Fogták magukat, és kimentek Izraelbe. A háború után született két gyerekük, sikerültek voltak, ügyesek, tanultak. Az egyik hat éves volt, a másik tizenegy éves, amikor kimentek Izraelbe. A fiú a 21. születésnapján hősi halált halt. Olga volt a kibuc nagyasszonya, mindig sokan voltak nála, mert nagyon szerették, és dolgozott élete végéig. Nem tudott otthon maradni. Az Olgi ott Izraelben is varrt. A férje, Sanyi meg narancsüzemben dolgozott szegény kint.

Itt, Pesten később vitték az embereket pár héttel. Összesen talán egy hónap alatt szedték össze a zsidókat és vitték el. [A Budapesten élő zsidók többsége megmenekült. 1944. december 5-ig be kellett költözniük az akkor fölállított gettóba – mintegy 75 ezer embert zsúfoltak itt össze, a gettó január 18-i felszabadulásáig mintegy 5000 ember halt meg a gettóban; mások bujkáltak, esetleg sikerült bejutniuk valamelyik védett házba, de ez sem volt garancia a megmenekülésre. Budapest felszabadulásáig több ezer embert hurcoltak el munkaszolgálatra, hajtottak el halálmenetekben Ausztriába, hurcoltak koncentrációs táborokba vagy öltek meg a nyilasok. De olyan méretű, szervezett, koncentrációs táborba deportálásra, mint ami a vidéki zsidósággal történt 1944 májusától, Budapesten már nem volt idő. – A szerk.] Nagyon gyorsan ment. Engem szintén kitétek az állásomból. Jött egy nyilas, és azt mondta, hogy egy negyed órán belül csomagoljam össze a legszükségesebb dolgaimat, és jöjjen velem. Minek, hová? Majd meglátja. Összecsomagoltam, elvitt Csepelre. A csepeli téglagyárban dolgoztam egy darabig. Ott találkoztam egy lánnyal, aki élete végéig nagyon jó barátom volt. Mindvégig együtt voltunk. Ő volt dr. Mándy Stefánia, művészettörténész [Mándy Stefánia – költő, művészettörténész, műfordító. – A szerk.]. Stefka már 25 éves volt, művészettörténész lett, már tanított, mielőtt behívták volna munkaszolgálatra, már kész ember volt. És a jó barát életet is tud adni. Nem csak én, egy páran életben maradtunk azért, mert sikerült összeszedni néhány embert magunk köré, akikkel nem csak arról beszéltünk, hogy jaj, de éhes vagyok, de jó lenne egy kis mákos tészta. Mándy Stefánia előadásokat tartott nekünk, sok mindent tudott, amit mi nem. 20 év körüliek voltunk, fiatalok. És ez volt az, ami megmentette az életünket.

Csepelről Budakalászára vittek minket hajóval. Ott voltunk öt napig a szabad ég alatt. Végig esett az eső. Előbb elvették tőlünk a gyűrűt, az órát. Menyasszony voltam már, a karikagyűrűt, a láncot, mindent elvettek. Ruha csak annyi maradt, ami rajtam volt. Aztán bevittek minket egy szobába. Azt mondták, ha valakinek kell vécére menni, akkor menjen. Sorban elmentünk vécére, és az egyik lány 50 pengőt eldugott a vécében. Akkor összefogtak minket, és bevittek egy másik szobába. Csendőrök, tollas csendőrök jöttek, és elkezdtek minket verni. Csupa lány volt. És csak vertek minket, mert senki nem szólalt meg, nem is volt köztünk az illető, aki elrejtette a pénzt.

Aztán feltettek minket arra a bizonyos Auschwitzba menő vagonra. Öt napig voltunk vonaton. Illemhely nem volt, fekhelyről nem is beszélve. Napokig ott voltunk bezárva, se enni, se innivaló, semmi. Reggel adtak valami lötytyöt. Volt, aki egy gyerekkel a kezében megbolondult ott a vagonban, volt, aki meghalt. Aztán megérkeztünk. Ott aztán elkezdődött a szelektálás. Egyik jobbra, másik balra. Akit munkaképesnek találtak, azt munkára vitték. Levágták a hajunkat kopaszra, levették az egy szem ruhát, és adtak valami rongyot. Nekem például egy fekete csipkeruhát adtak, és aztán mikor jöttek a nagy meleg, ráragadt a csipke a nyakamra, a testemre. Tudtam nevetni, hogy ki vagyok csipkézve.

Nagyon szomjasak voltunk. Már rég kiszálltunk a vagonból, már megfürdettek minket, már lenyírták a hajunkat, adtak csipkeruhát, és még mindig nagyon szomjasak voltunk. Egyszer csak hoztak egy vödör vizet, mindenki rámászott arra a vödörré. Nekem is jutott egy korty víz. Én életemben nem fogom elfelejteni, hogy az a víz milyen finom volt, soha! Soha ilyen jóízűen nem ettem, nem ittam, talán ez mentette meg az életemet. A szomjúságba majdnem belehaltam, nem csak én, mások is. Ezt külön büntetésnek éreztük.

Sokat éhezünk, vertek minket. Úgy bevették a fejemet egyszer egy nagy bottal hátulról, a barátnőim csak nézték, hogy éltem túl. Nagyon éhesek voltunk, lehajoltam egy krumplihéjért, és ezért verték be a fejemet. Sorban: elvittek terhes anyákat, nem hozták őket vissza. Gyerekek kísérleteztek. Négyszer voltam a Mengele előtt. És mind a négyszer életben maradtam. Ott volt a teherautó. Aki nem tetszett neki, akiről úgy látta, hogy nem munkaképes, rögtön felrakták a teherautóra. És a harmadik szelektálásnál már nagyon sovány voltam.

Mindig gyűjtöttem – hiába vertek fejbe – a krumplihéjat. Sáros volt, de ettem. Volt egy kis csomagban félretéve, nagyon féltem a szelektálás előtt, megettem gyorsan. Stefka szegény, az meg mindannyiunk nevében beszélt, amikor osztották az ételt. Egyszer káposztaleves vagy krumplileves volt, de krumpli nem volt benne. És káposzta se. Azt mondja Stefka: nincs benne krumpli! Akkora pofont adtak neki! Nagyon sajnáltuk. Másnap megint sorban álltunk a kis csajkánkkal. Az ételosztó kérdezi: elég a krumpli? Azt mondta a Stefka: elég. Kapta volna tovább a pofont.

Volt olyan, hogy hajnalban kizavartak minket egy szál ruhában. Üvöltöttek és vertek minket. Pocsolyát meregettünk, én egy forgácsdarabbal piszkáltam a megfagyott szemetet, hogy könnyebb legyen fölszedni kézzel. Jött az ór. Akkora pofont adott váratlanul, azt mondja: dobd el azt a forgácsot, szabad kézzel csináld! Eldobtam. Sokan megbolondultak. Volt egytestvérpár is, az egyikük megbolondult. Tehetetlenül nézte a testvére, nem tudott mit tenni. Makói kislányok voltak.

Összejöttünk és hallgattuk Mándy Stefániát. Nagyon tetszett, amiket mondott, és nagyon büszke voltam, hogy közel vagyok hozzá. Nagyon okos volt, már érett ember. Hoffmann Klári meg franciául tanított minket. Úgyhogy volt egy kis kultúra, és az nagyon sokat segített. Nekem olyan idegen volt a francia nyelv. Már tudtam jiddisül, magyarul ruszinul és németül. De a francia nekem valahogy nagyon nehéz volt. Nem jutottam a francia nyelvvel semmire. Úgyhogy nem is nagyon érdeklődtem utána.

Sokszor tervezgettünk. Ki mit enne, ki mit főzne. Az egyik ezt enne, a másik azt enne. Nagyon rossz volt, ha kajáról beszéltünk.

Tizenketten feküdtünk egy priccsen. Ha az egyik meg akart fordulni, akkor mind a tizenkettőnek kellett fordulnia, mint a heringeket, úgy helyeztek el minket. A végé messze volt, külön volt. Jártunk eleget a végére, mert nagyon sokat fáztunk éjszaka. Hidegek voltak az éjszakák. Láttam a krematóriumot, a füstöt, és mindig kerestem az anyámat. Nagyon anyásak voltunk, az az igazság. Mindig kerestem az anyámat, a háború után is az utcán, mindig kerestem egy kendős asszonyt.

Aztán elvittek minket munkára Auschwitzból Liebauba [Az alsó-sziléziai kisvárosban, Liebauban /ma Lubowka, Lengyelország/ a gross-roseni koncentrációs tábor egyik altábora működött. – A szerk.]. Pár hónapot voltam Auschwitzban. Jelentkeztünk munkára, és egy gyárba kerültünk. Örültünk, hogy dolgoztunk. Mikor először adtak enni, rendes gulyást kaptunk. És olyan nagy boldogság volt, hogy hónapok óta végre eszünk valamit, hogy azt nem lehet elmondani. Mondtuk egymásnak, Istenem, milyen szerencsések vagyunk, milyen jó lesz itt nekünk. Volt melegvíz, igaz rozsdás volt, de az is valami. Körülbelül egy fél évet ott vészeltünk át. És milyen tetvesek voltunk, és éhesek, és rongyosak! Minél többen voltunk, annál könnyebben bírtuk azt az éhezést és verést és azt a hajtást, Mindent kibírtunk. Nagyon sokan kidőltek, sokan meghaltak.

Egy fegyverládagyárban dolgoztunk, nehéz fúróval kellett azokat a csatokat vagy mi a fenét fúrni. Olyan nehéz volt, hogy a nyakamon keletkezett egy nagy tályog. Volt ott egy betegszoba, oda beraktak. Mit ad Isten, jött a Mengele oda is utánunk. Na, mondom, megtalált. Biztos voltam benne, hogy elvisz. Nem vitt el. És ez valami olyan isteni csoda. Biztos, hogy Istentől volt, mert ilyen nem fordulhat elő. Hogy valaki ott fekszik betegen, és ott hagyja. Igaz, már közel volt a felszabadulás, de hogy ilyesmi megtörténik? Csak kevés ilyen csoda van.

A felszabadulás nagyon jó volt. Én vettem észre, mondtam, gyorsan, gyorsan gyertek ide! Akkor hányan voltunk abban a teremben? Voltunk vagy harmincan. És akkor mindenki elől akart lenni. Látták, hogy dobálja a sapkáját egy francia katona. Voltak ott francia hadifoglyok is. Bejött hozzánk. Addigra a németek elszaladtak, nem volt egy sem. Olyan boldogan fogadtuk őket! Azt nem lehet elmondani. Én megálmodtam a felszabadulást. Azt álmodtam, hogy tavasz van, és virágzik az orgona. És Jean, az egyik katona meg még többen szaladgálnak az orgonával vidáman, és mindenkinek osztanak. És ez így volt. Májusban virágzik az orgona. Megálmodtam az igazságot! Azóta már nagyon sokszor gondoltam rá. Ott voltunk még három hétig. Volt mosakodás, ruhát kerestünk, nem volt sehol sem. Ennivalót kerestünk. Ebbe is majdnem belehaltunk. Teleettem magam melasszal. Ilyen sárga cukor, félkész cukor. Az ember csak falta. Ettem, és olyan rosszul voltam. Jaj, de nem csak én, a többiek is.

Aztán már módjával, kevesebbet ettünk. Nem tudnám megmondani, hogy mit ettünk. Akkor már nem figyeltünk annyira az evésre, hanem arra, hogyan szervezzük meg a hazautazásunkat, meg egyáltalán arra, hogy emberi körülmények között aludjunk. Kerestünk egy elhagyott lakást. Találtunk is, egy elhagyott német lakást. Szép, polgári lakás volt, és vászonfüggöny volt az ablakon. Leszedtük a függönyt, Kati, a másik nagyon jó barátnőm, tudott varrni, én is tudtam. És a függönyökből varrtunk magunknak ruhát. Eldobtuk azokat a rongyokat, amik rajtunk voltak. Jött egy nő, kérdezte, mit csinálunk. Mondtuk, ruhát varrunk. Hogy miért vettük le a függönyt, ha hazajön a gazdája, mit fog szólni. Mondtuk, a felét vettük le, ha fáj neki a függöny, nekünk sokkal jobban fáj a nagy veszteség és a bánat. Fogott egy vázát és földhöz vágta. Mondtuk: Magának a függöny fáj, nekünk meg a hozzátartozóink fájnak meg a mi fiatal életünk. Nézze meg, hogy nézünk ki. Nincs egy ruhánk, semmi. És akkor megdöbbsent a nő, és elment. Aztán jött egy orosz autó. Megérkeztek az oroszok, és adtak nekünk enni. Vánszorogtunk. Elkísérték. Így jöttünk haza.

Elkísértük a Stefkát, először őt, ő volt az, aki vezette a csoportot, és ő volt, aki Auschwitzban kapta a pofonokat sokszor helyettünk is. Úgy sajnáltuk őt, úgy kiállt a többiekért. Az édesapját megölték, az édesanyja szerencsére életben maradt. Volt még egy társunk, a Winkler Kati, őt is hazakísértük, a Sütő utcában lakott. Mind a két szülője életben maradt. Itthon voltak a gettóban. A másik Katinak is megölték az apját, a mostohaanyját, édesanyja már a háború előtt meghalt. Megölték az egyik testvérét, és szegény a háború után elvesztette a másik fiútestvérét is, ő betegségben halt meg. És a többieknek is ugyanúgy megölték a hozzátartozóit, a többi is olyan árva volt, mint én.

Időnként találkoztunk a háború után, és ez nagyon jó volt. Évente, és ahogy teltek az évek, sorban elmentek, meghaltak. Korán haltak meg, elég fiatalon. Mi hárman, a Kati, a Stefka meg én sokáig élünk. Stefka is 83 éves volt, mikor meghalt. A Kati fiatalabb, mint én, két évvel, én is már 81 éves vagyok. Sose hittem volna, hogy ennyi szenvedés után megélem a 81 évet.

A háború után itt voltunk Pesten egy albérletben a barátnőimmal. A vőlegényem még nem jött haza. A háború alatt vőlegényem volt, munkaszolgálatos volt, aztán Mauthausenbe került, és nem

vették el tőle a képemet. „Mindig reád gondolkod, drága szerelmem, és könnyű lesz a legnagyobb szenvedés is. Budapest, 1944. június 28.” Voltak még további szerelmes levelek, csak azokat nem találom. Tőlem elvették anyám utolsó képét, úgy sírtam. Hát, éltünk egyik napról a másikra. Az volt a szerencsém, hogy tudtam alkalmazkodni az emberekhez, és tudtam úgy beszélni, amit akartak hallani.

És a Joint adott ennivalót meg valami ruhát. Kaptam egy kabátot, egy ruhát meg ennivalót. Ki volt írva a névsor, néztem, esetleg nem találok-e valakit. Kerestem a bátyámat meg az öcsémet. Egyszer csak látom – Mermelstein Ignác, Prága. Olyan boldog voltam! Nem tudom, hogy került oda. Gyorsan Pestre jött, és találkoztunk itt a Bethlen téren. Aztán elkezdtük keresni a bátyámat. Vártuk, hogy majd csak hazajön. Szép sorban jött haza, aki kibírta.

Egy nap mentünk a vőlegényemmel, aki akkor már itthon volt, a Dohány utcai zsidó templomnál, és valaki kiabál az utca másik oldaláról: Olga! Az Aréna úti [ma Dózsa György út] iskolában van a Jack (akkor még Jakab)! Hát azt se tudtam örömben, hogy fussak, hogy meglássam őt minél előbb. Odamentem, Úristen, hogy nézel te ki? – kérdeztem tőle, és elkezdtem sírni. Eltolt magától. Mit sírsz, azt mondja, örülj, hogy élek. Tífuszon estem keresztül. Tudod, hogy hullottak az emberek? Mint a legyek. Legyél boldog, hogy így látsz engem, hogy föl tudtam kelni, és haza tudtam jönni. Mert a többiekre rágyújtották a lágert, és elégették őket.

Az öcsém Theresienstadtban volt. A bátyám Kőszegen, munkaszolgálaton. Aztán Bergen-Belsenben. A család szétszóródott, és ezt el kell viselni. Nem is az volt a legnagyobb szenvedés, hogy nem vagyunk együtt, hanem az, mikor megtudtam, hogy anyámat elégették Auschwitzban. Láttam a krematóriumot, de nem akartam elhinni, hogy embereket és gyerekeket égetnek. Hosszú évekig nem beszéltek gyerekekről. Másfélmillió gyereket elégették, ártatlan gyerekeket! Meg öregeket, és erről senki nem beszélt. Másfélmillió gyereknek az emléke. Szabad ég alatt, teljesen szabadban, mintha szabad lenne az ég, és csillagok, mind csillagokká változtak a gyerekek. És hosszú évtizedek óta minden nap folyamatosan olvassák a neveket. Én ott voltam a Jad Vasemben. Rettenetes, rettenetes.

Van nekem egy listám. Mártírjaink halálának az 50. évfordulóján csináltam egy feljegyzést a gyerekeimnek és az unokámnak. „Mártírjaink halálának 50. évfordulójára, hogy ne felejtsek a régi áldozatokat soha!” És akkor itt elkezdtem sorolni, hogy – Herskovits Eszter, 49 éves volt, Huszton élt, Auschwitzban ölték meg. Ő volt az édesanyám. Édesapám, Mermelstein Márton, 44 éves, Prágából vitték el, Theresienstadtban ölték meg 1941-ben. Nagyanyám, Stern Júlia, 83 éves volt, Remetemezőn élt, Erdélyben, Auschwitzban ölték meg. Édesanyám testvérei: heten voltak, hatot ölték meg közülük. Herskovits Sámuel (65 éves volt) és feleségét (63 éves volt) vitték Auschwitzba, egyik fiát, Lászlót, 43 évesen munkaszolgálatra vitték. Nem tudom, hol halt meg. És volt még egy fia, Ernő, ő Salgótarjánban élt, szintén munkaszolgálatos volt, a feleségét, Elzát Auschwitzba vitték 32 évesen. A gyerekük háromévesen került Auschwitzba. Herskovits Dezsőt (62 éves volt) és feleségét (58 éves volt) Dombóvárról vitték el Auschwitzba. Volt tíz gyerekük, ők Pesten voltak, a tíz gyerekből, hála istennek, csak egy halt egy pusztult el, Károly (26 éves). Őt Dombóvárról behívták munkaszolgálatra. Hanna (58 éves volt), aki Kolozsváron élt, két gyerekével, Fridával (32 éves volt) és Mártonnal (28 éves volt) vitték Auschwitzba. Sárát (56 éves volt) Szinérváraljáról vitték el. Fáni nénit (52 éves volt), a férjét, Sámuel Lajost (52) és két gyereküket, Évát és Józsefet Remetemezőről vitték el. Tehát meghalt anyámnak az összes testvére, kivéve a

legkisebbet.

Apám részéről, ez kicsit hiányos: 49 éves Libi nagynéném, apám testvére, Auschwitzban. Lánya, Judit nyolc évesen, Auschwitzban. A férje 57 évesen, Auschwitzban. Még egy kislány, az Olga, kilencévesen, Auschwitzban. Stern Hermann, apám nagybátyja, Theresienstadtban halt meg, Érsekújvárról vitték el.

Férjem, Bányai János halottai vészkorszakban: apukája, Brand Adolf, 62 évesen, Auschwitzban, édesanyja, Kálmán Judit, 53 évesen, szintén Auschwitzban halt meg. Nagyanyja, Kálmán Zsigmondné, 83 évesen, Auschwitzban. Nagybátyja, Brand Zsigmond, 64 évesen, Auschwitzban. Brand Béla, a férjem unokatestvére munkaszolgálatos volt, nem tudom, hol. Kálmán Béla, anyjának a testvére és felesége 50 évesen, Auschwitzban halt meg. Marika kislányuk tíz évesen, szintén Auschwitzban. Bányai Gabriella, a férjem testvérének az első kislánya, hatéves volt, itt halt meg a bujkálás alatt, és meghalt a kisebbik lányuk, Zsuzsika is. Ide írtam, hogy a fentieket lejegyezte egy Auschwitzból megmenekült, 11506-os számmal megbélyegzett asszony. Ez maradt meg nekem. Rettenetes. Mindőjüket ismertem.

A férjem, Bányai János nagykanizsai, született 1916-ban, 87 évesen halt meg tavaly. Most egy éve. Eredetileg órás volt, aztán elvégezte a közgazdasági egyetemet, aztán elvégzett egy vasipari technikumot, szeretett tanulni, sokat tanult. Végül órás volt mindvégig. Volt műszaki vezető is, de ő annyira szerette az órasságot, hogy lemondott. Órásként is ment nyugdíjba, szegény. Élete vége felé végén megvakult, sokat kínlódott.

Ők eredetileg Brandok voltak. 1929-ben ki akartak vándorolni Amerikába, mert már voltak Amerikában rokonaik. Azt hiszem, ketten vagy hárman voltak Amerikában, és ők is készültek kivándorolni. De valamiért nem sikerült, nem tudom, miért. Akkor magyarosítottak Bányaira. És 1929 óta ők Bányaiak.

A szüleinek volt egy kis fűszerüzlete Nagykanizsán, nagyon jól ment a bolt. A dédit úgy hívták, hogy Markovics Lina. Kálmán Zsigmondné Markovics Lina. Az anyósomat úgy hívták, hogy Kálmán Gizella. Az apósom Brand Adolf volt. A férjemnek volt egy bátyja, Bányai Sándor, a felesége Bányai Sándorné az unokatestvérem, Olga. Apósomat, anyósomat és anyósom anyját is megölték a háborúban.

Az esküvőmön 1945-ben mind vidámak voltunk. Pedig sírni kellett volna az esküvőn. Nem sírtunk, mert valaki mindig direkt csinálta, hogy ne legyen sírás. Úgysem tudunk ellene tenni semmit sem. Egy kölcsönruhában voltam a saját esküvőmön, az unokatestvérem barátnőjétől kaptam. Ő kapott egy sötétkék ruhát – volt egy ilyen segélyszervezet, attól –, és azt kölcsönadta. Zsidó esküvő volt, a Dohány utcai templomban esküdtünk. Nem volt fehér ruha meg fátyol, hanem az a sötétkék kölcsönruha, az is megfelelt. Új cipőt tudtam venni, a cipő az a sajátom volt. Meg aztán a sajátom volt az a pár barát, aki körülöttem volt. Semmi nevetnivaló nem volt akkoriban, de vidámak voltunk, hogy megértük azt is, valaki esküszik közülünk. Ki hitte volna, hogy valaha is hazajövünk. Mindenki csak a halálra gondolt ott, főleg, mikor láttam a krematóriumot füstölni.

Úgyhogy én voltam az első, aki sietett férjhez menni. A férjem mindjárt odaköltözött, ahogy hazajött a munkaszolgálatból. Különbösen is már előtte menyasszony voltam. Akkor minden jó volt, mert szabadok voltunk. És könnyebb életre számítottunk. Azt hittük, ha Auschwitzból szabadulunk,

akkor minden rendben lesz. Az én esküvőmön nem volt rokon. De ott volt az a társaság, akikkel együtt voltam Auschwitzban. És akkor így néztünk ki a háború után három hónappal. Már tudtunk enni, és tudtunk mosolyogni. Tudtunk örülni valaminek. Hogy végre valami jó kezdődik, egy új élet.

Olyan hűséges barátságok csak akkor és ott [Auschwitzban] szövődhettek. Találtam egy képet, ahol rokon nincs, csak deportáltak, barátok, akik Auschwitzban összebarátkoztak. Tartottam a kapcsolatot a lányokkal, akikkel együtt voltam Auschwitzban. Nyolcan voltunk szoros barátságban, és annyira szerettük egymást. Segítettünk egymásnak életben maradni. Azért volt jó. Nem vonultunk félre Auschwitzban, hanem az ember keresett magának valakit, akihez szóljon. A sok rossz, nehézség, szenvedés mellett jó volt, hogy ott voltunk egymásnak, mert tudtunk egy kicsit szólni egymáshoz.

Az egyik lánynak a nagybátyja kórházigazgató volt itt Pesten. Mondta a barátnőm, ha szülni mész, menj az én nagybátyámhoz, nem kell fizetni, levezeti neked a szülést ingyen. Egy évvel a háború után még nagyon nehéz világ volt. Nem tudom, hogy ki tudtam volna-e fizetni, és jólesett, hogy mondta. Mintha családon belül lettem volna.

Az én gyerekeimnek nem volt soha se nagyanyjuk, se nagyapuk. Ha akadt is egy-egy rokon, nagynéni, nagybácsi, unokatestvér, az is előbb-utóbb távol került, mert igyekezett minél messzebb menni a szülőhazájától. A férjemmel egyformán szerencsétlenül jártunk, hogy az egész családjukat kiirtották. Hogy lehet élni 80 évig? És akkor itt a csoda, hogy lehet. Ő is ideges volt, ő is beteg volt, és mégis fölneveltünk két gyereket. Ez olyan isteni csoda. Sokat szenvedtünk nagyon.

Az esküvőm után hamarosan szétszéledtek a testvéreim a világban, és sose látjuk egymást. Hiába maradtunk életben, ugyanúgy nem látom őket, mint akiket megöltek. Sokszor annyira fáj nekem. Nagyon hiányoznak. Háromszor láttam őket összesen a hatvan év alatt. Ez nagyon fájdalmas, és ahogy mi kinézünk, 80 körül már nem is fogjuk látni egymást. Az is jó, hogy néha föl hívnak. Nemrég volt a születésnapom, és föl hívtak mind a ketten. Nagyon jó volt hallani a hangjukat. Így éltem le az életemet, mert a férjem nem akart kivándorolni. A bátyám meg az öcsém elmentek egy üres zsákkal 1945-ben. Én akkor mentem férjhez. Fölkiabáltak: jössz? Mondtam, nem mehetek. Azt mondták: akkor Isten áldjon! Vittek volna engem is, de a férjem nem akart menni. Akkor még itt volt neki az egyetlen testvére. És úgy érezte, ez a hazája. Maradtunk.

A testvéreim viszont úgy érezték, nekik itt semmi keresnivalójuk nincs. Ha egy ország képes a lakosságából nem tudom, hány százezer ártatlan embert meg gyereket kiirtani, akkor nekik itt nincs keresnivalójuk. Kell nekik egy új haza, amely befogadja őket! Nekik is fáj, hogy el kellett menni, itt hagyni a barátokat, és mondom, mi nagyon összetartottunk. Persze nagyon nem volt, azt nem volt nehéz itt hagyni. Ami volt, azt széthordták, nem volt mit siratni. Auschwitzban volt mit siratni.

Elmentek Csehszlovákiába, ott voltak egy darabig. Utána Franciaországba mentek, a bátyám ott maradt öt-hat évig. Megtanult franciául. Utána Kanadába ment, ott ismerkedett meg a feleségével. Ott éltek három évig, míg összeszedtek annyi pénzt, hogy tudjanak utazni. Utána elmentek Kaliforniába, Los Angelesbe, és nagyon szépen összeszedték magukat. Volt, hogy napi húsz órát dolgozott a bátyám.

Az öcsém Izraelbe ment. Szegényt nem fogadták be sehol, mert nem ismerték. Volt ott egy nagynéni, Olga, aki soha nem látta, és nem akarta befogadni. Csak annyit engedett, hogy föltegye a padlásra a holmiját. Ez csak a Mermelstein családban fordulhatott elő. Engem a Herskovitsok olyan szeretettel fogadtak. Pedig nem voltak közeli rokonok.

Az öcsém nagyon szorgalmas volt. Először mint villanyszerelő dolgozott, egyszer baleset is érte. Akkor megírtam neki: pakolj és gyere, ha élni akarsz! Hagyta magát rábeszélni. Hazajött, de csak látogatóba. Később átképezte magát szabónak. Aztán ő is Montrealba ment, és már együtt költözött tovább a bátyámmal Los Angelesbe. Los Angelesben a legelegánsabb negyedben volt neki ruhaüzlete. Egy eladója is volt. Három fia van az egyiknek, a másiknak kettő. És egyik gyerek se lett szabó.

Ez a lakás is. Meg kellett halnia egy öregasszonynak ahhoz, hogy legyen lakásom, mert itt lakott egy öregasszony. A férjemnek egy volt munkaszolgálatos bajtársa mondta, hogy sajnos az édesanyja nem jött vissza. Üres a lakás, eladom nektek a lakást, mondta. Aztán végül egy szoba lett belőle, mert a másik szobában már laktak.

A férjemnek megölték az apját és az anyját. A férjem családja jómódú volt, üzletüket Nagykanizsán, a kis raktárral együtt kifosztották. Ott maradt üresen a ház és az üzlet is. Mindent elvittek. Aztán 13 ezer forintért eladták a háború után a négyszobás lakást és az üzletet. Egy csendőr is jelentkezett, a szomszéd. Megmentett leglább néhány értéket, emléket a férjemektől, s oda is adta neki. Így maradt meg a férjemnek egy dupla fedelű aranyóra, egy fülbevaló, egy aranygyűrű, és egy lánc, amit nekem adott. Nagyon megbecsültem, mert az előző láncot a csendőrök elvették tőlem, leszedték a nyakamról.

A férjem megmaradt ékszereiből 35 gramm aranyért vettük ezt a szobát. Csak ezt a szobát, a másik szobában egy társbérlet [Társbérlet – A bérlakás-gazdálkodás egyik sajátos eszköze volt a háború után, amikor (szovjet mintára) egy-egy lakásban – többnyire a háborúban elpusztultak vagy külföldre távoztak, internáltak átlagosnál nagyobb alapterületű lakásairól volt szó – több családot helyeztek el: a konyha és a mellékhelyiségek közös használatban voltak, és egy-egy család kapott kizárólagos használatra egy szobát. (Az is előfordult, hogy az eredeti tulajdonos/főbérlet mellé költöztettek további családokat egy-egy lakásba azzal az indoklással, hogy az eredeti tulajdonosnak/főbérletnek „nem jár” akkora lakás, és az sem volt ritka, hogy maga az eredeti lakó „vett maga mellé” társbérletet, mielőtt a tanács kiutalta volna idegeneknek a lakás egy részét.) 1960-ban a budapesti összlakosságnak még 7,8%-a, 136 ezer ember lakott társbérletben, 1970-ben már csak 3,9%-a, 73 ezer ember. A társbérletek vagy úgy szűntek meg, hogy az egyik lakó fokozatosan hozzájutott a lakás többi részéhez, vagy a társbérletet leválasztással több önálló lakássá alakították. – A szerk.] lakott. Egy vidéki postás, a konyhában lakott a családjával, amikor idejöttünk, és a legszebb szobában nyulakat tartott. Szépen éldegéltek. Aztán jöttünk mi, és a nyulakat ki kellett telepíteni. Tizenhárom évig éltünk társbérletben.

A háború után elvégeztem egy gyors- és gépírótanfolyamot. Amikor bölcsődében dolgoztam, elvégeztem egy másik tanfolyamot, és gondozónő lettem. Ahol munkát lehetett találni, ott dolgoztam. A bölcsődében bölcsődevezető lettem, mert nagyon szorgalmas voltam. Rettenetesen igyekeztem. Aztán 30 évig dolgoztam a Zrínyi Nyomdában mint papírgazdálkodógazdálkodó. Onnan mentem nyugdíjba.

A férjem nagyon sokat volt beteg a munkaszolgálatban is, meg amikor hazajött, akkor is sokat volt akkoriban kórházban, annyira tönkrement. Nem tudott beletörődni a szülei elvesztésébe, nagyon szerette őket. Nekiállt tanulni. Dolgozott és tanult, ami nagyon megterhelte. Aztán valahogy a vallás miatt nem tudtunk kijönni. Ő ateista akart lenni, én meg zsidó akartam maradni, emiatt elég sokat veszekedtünk. Kifogásolta például, hogy mi jiddisül is beszéltünk. Nem volt szabad. Pedig ő is zsidó volt. Munkaszolgálatos, sokat szenvedett. Nem veszekedtünk, inkább vitatkoztunk. Mert én féltettem a gyereket. Zsuzsi hét évvel idősebb, mint a fiam, Gyuri.

A lányom születése után újra rossz állapotba kerültem. A háború után meghíztam, utána meg állandóan fogytam. És olyan gyenge voltam. Dolgoztam, a család meg a munka, nehéz volt eljutni odáig, ahol most vagyok. A lányommal hét hónapos koráig itthon voltam, aztán muszáj volt elmenni. Beadtam bölcsődébe, és ott kapott egy vérmérgezést. Elvittem az orvoshoz, azt mondtam, ez a gyerek beteg, hányt, nem akar enni, sír. Azt mondta a kolléganőmnek az orvos – jó ismerősöm volt az orvos –, hogy bolond ez az asszony, azt mondja, hogy ez a gyerek beteg. Nézzék meg, milyen gyönyörű. Mondom, lehet, hogy gyönyörű, de ez a gyerek beteg, szeretném kivizsgáltatni. Akkor adott egy beutalót a kórházba. Bevittem, és a gyerek napról napra rosszabbodott, annyira, hogy mindent kihányt, amit adtak neki. Sok gyerek volt ott, és elég sok halt meg akkoriban. A lányom csak nem gyógyult. Azt mondták, óránként kell etetni kiskanállal anyatejjel. Felvágta a lábát itt, a kezét itt, mind a kettőt, és a combján, ahol van egy lyuk, olyan mélyedés. Szóval vérrel próbálták táplálni, mert az anyatej az kijött mindig sugárban. Három hónapig volt a kórházban, míg végre meggyógyult. És hogy gyógyult meg? Aznap már haldoklott. Fennakadt a szeme, mondta az orvos, „Édes fiam, maga is látja”. Én akartam vért adni neki. Az orvos azt mondta, „Maga?”. Úgy néz ki, mint egy tüdőbajos. Húsz órát bent voltam vele. Nem akartam, hogy idegen vért kapjon. Végül idegen vért kapott. Hét évre rá megszületett a Gyurka.

Zsuzsinak érettségije van meg két év konzervatórium. Meg egy könyvtárostanfolyamot végzett.

1956 őszén Pali, a férjem unokatestvére meg én elvittük a lányainkat balettra. A gyerekek akkor 10-11 évesek lehettek, nagyon jóban voltak. A gyerekek táncoltak, mi meg ott ültünk, és vártunk. Egyszer csak halljuk, hogy nagy láрма van. Szemben volt egy Sztálin szobor, az eltűnt [A Dózsa György úton álló Sztálin szobrot 1956. október 23-án ledöntötték a talapzatáról, majd a Blaha Lujza térre vontatták, és ott szétdarabolták. – A szerk.]. Azt mondja a Pali, hűha, menjünk haza, itt valami nagyon-nagyon fura dolog kezdődik. Fogtuk a gyerekeket, abbahagyták a táncot, és szétoszlottak az emberek, mindenki rohant haza a gyerekével. Aztán később, amikor sorban álltunk kenyérért, akkor hallottam, hogy kiabálják: mi nem félünk, csak a zsidók félnek! Gondoltam, amikor elkezdenek szelektálni, hogy mi magyarok nem félünk, csak a zsidók félnek, az már baj.

Elhatároztam, hogy elmegyünk Kanadába. Akkor a testvéreim már Kanadában éltek. Meg is írtam a testvéreimnek, hogy mennénk, és nagyon rendesek, készségesek voltak. Megírták, hogy intézkednek, és ahogy lehet, csinálnak valamit. Persze nem lehetett olyan gyorsan, mert nem csak mi és az én rokonaim kértük, hanem nagyon sokan mentek ki akkoriban. Nagyon lassan mentek a dolgok. Aztán telefonon beszéltem a testvéreimmel, elmentem a Paliékhoz, és onnan beszéltünk. Az öcsém kérdezte: akarsz jönni? Mondtam, nagyon akarok.

Elintézte, megküldte a pénzt, de nem tudtunk disszidálni se, mert a határnál elfogtak minket. A fiam három éves volt, a hátamon vittem, aludt végig. A határnál fölébredt, és elkezdett bömbölni. Nem tudtunk csenben kiosonni. A férjem testvére is jött a két gyerekével, akik a háború után

születtek, ők is visszajöttek. Őket 1957-ben kiengedték, mert a sógorom nem volt katonaköteles. A férjem meg igen. Legalább négyen vagy öten mentek ki a családból, mi nem tudtunk kimenni. És a férjem nem is nagyon akart. De mikor a testvére ment, már ment volna ő is, de akkor már késő volt. Úgyhogy mi lemaradtunk. Pedig mi voltunk a legjobb helyzetben, a pénz a kezünkben volt.

Akkor nagyon magányosak lettünk. Utóbb már nem akartunk illegálisan menni, és kértünk útlevelet. Nem adtak nekünk útlevelet, mert katonaköteles volt a férjem. A testvérét kiengedték, mert sosem volt katona, gyenge volt a szeme. Úgyhogy ő simán kiment a családjával. Bár ne ment volna ki, mert itt életben maradt volna a fia. A nagyfia 21 éves volt, mikor hősi halált halt Izraelben. Aztán elment az apja is utána, nem bírta elviselni a szíve.

Magányosak voltunk, de nagyon jó szomszédjaim és nagyon jó barátaim voltak. Nem csak az auschwitziak, hanem szereztem barátokat. Ha hallok egy jó szót, az nekem elég. De ha undorral néznek az emberre, meg megjegyzéseket tesznek, akkor azt nem viselem.

Volt egy telkem is. A pilisszentlászlói telkem 30 évig megvolt. Az elpusztított szüleim után kaptam egy nagyobb összeget, és a testvéreim is ideadták az ő részüket, és 1969-ben megvettem a telket 12 000 forintért. Egy darab erdő volt, csodálatosan szép hely. Akkor olcsók voltak a telkek, az OTP-n keresztül vettem. Aztán vettem hozzá egy kis faházikót. Szintén 12 000 forintért, és bevezetttem a villanyt, az már sokkal többbe került, de nem rögtön, 10-15 év múlva lett villany. Valami 40 000 forint volt összesen, de nagyon spóroltam, mert azt akartam, hogy lakható legyen. Egy helyiségből állt. Aztán ügyesen berendeztem. Famaradékból bútort fabrikáltunk, és volt, amikor négyen voltunk ott. Két ágy volt, ha Zsuzsiék kint voltak, matracon aludtak. Befértünk. Aztán volt, hogy az unokám meg az apja kint aludt sátorban. Szép nyarak voltak. Szerény volt, de nekem jó volt. A zuhanyozó például kint volt a kertben, mert a szobában csak egy lavór fért el. A zuhanyból öntöttünk vizet a lavórba, kitettük a kertbe, és a napocska megmelegítette. Később a vizet is bevezettettük.

Dolgoztam szorgalmasan, és ha kaptam valami külön pénzt, akkor azt nem hoztam haza, hanem vittem a takarékbba, hogy majd jó lesz valamire. Így aztán összehoztam ezt a szép kis pilisi telket. Nemrég el kellett adni, mert már nem bírtam kijárni.

A férjem is kijárt a Pilisbe. Elváltunk negyven éve, de zsidó rítus szerint nem váltunk el [lásd: válás], csak hivatalosan. Húsz évig éltünk házasságban. A válásunk után néhány évvel megismerkedett az élettársával, nagyon rendes zsidó asszonnyal, akivel aztán én is összebarátkoztam, ma is gyakran beszélünk telefonon Szegény férjem tavalyelőtt, 88 éves korában meghalt. Nagyon sajnáltam, és nagyon hiányzik. Jó lenne, ha még élne. Az emberi élet véges, sokszor mondom. Nem bánám, akárhogy is, csak élne.

Zsuzsi 1973-ban férjhez ment, néhány éve elváltak. Ő kertészeti technikumot végzett, de nagyon szereti a zenét, sokáig énekelt különböző kórusokban, konzervatóriumba is járt. A fiam újságíró. Nyomdaipari szakközépiskolában érettségizett - nyomdászként is dolgozott, méghozzá a Zrínyi Nyomdában, mielőtt újságíró lett - jogi egyetemet végzett. Megnősült, majd elvált. Nagyon jó gyerekek.

Csontritkulásom van, és mindig attól félek, hogyha összetörik valahol, az már nem forr össze. És látom, hogy nincs semmi erőm. Az unokám nagyon erős, mindig fogja a karomat. Nagyon jószívű,

nagyon rendes gyerek. Ő a lányom fia, Gábor. 1977-ben született. Ma egyetemre jár.

Gábor 12 éves volt, amikor megmondtam neki, hogy ő zsidó, apja keresztény, anyja zsidó: Tudod, anyád után zsidó vagy. Én nem vagyok zsidó, mondta, nem vagyok semmi se! És rángatta a vállát. Megsértődött, hogy azt mondtam neki, hogy zsidó. Kiderült, hogy miért tiltakozott annyira. Még kicsi volt, általánosba járt. Zsidóztak a gyerekek. Ő is zsidózott: Zsidó vagy, zsidó vagy! Később elmesélte, hogy azért volt annyira felháborodva. Ezek után elment a gyerek nyaralni, Szarvasra, abba a zsidó társaságba [ifjúsági zsidó tábor]. Az nagyon tetszett neki. Ott sportoltak, úsztak, jó kaja volt, szóval jó volt. Hazajött, mondta, hogy milyen nagyszerűen érezte magát, sokat tanultak, úszkáltak, és azt mondták, hogy jelentkezzen, aki Izraelbe akar menni, megismerni Izraelt. Kérdeztem, te akarsz menni? Nagyon szeretnék menni, de nincs pénzem. Mondom, akkor adok neked pénzt. Elment, és beleszeretett Izraelbe. Jöttek a levelek. Ez egy csodaország, milyen szép. Minden csodálatos, mindenki kedves, mindenki jó, megtalálta a helyét. Amikor hazajött, kezdett mesélni. Meg kéne tanulni a nyelvet, ki kéne oda újra menni, mert nagyon barátságosak az emberek. Jól van, kisfiam, ha menni akarsz, nézz utána, mondtam. Nem került sokba, úgyhogy elment. Két és fél évig ott volt. Megtanult írni-olvasni héberül. Amikor egy fél éve volt kint, már jöttek a levelek, hogy milyen jó itt, gyertek ti is. Én is mindig Izraelben akartam élni. Úgy gondoltam, megyek én is, megkapom a nyugdíjamat, megleszek. Kimentünk mi is a lányommal, és kivettünk egy lakást.

1998-ig voltam Izraelben az unokámnál, egy fél évet, de már beteg voltam. És nagyon messze volt az orvos, beszélni sem tudtam vele, mert orosz volt. Naponta kellett orvoshoz járni, ő nem értett meg engem, én nem értettem meg őt. Aztán gondoltam, hazajövök gyógyíttatni magamat. Szépen itt maradtam. Sokat voltam kórházban az utolsó tíz évben. Szinte rendszeresen vittek kórházba. Olyan betegségem van, hogy sokszor rosszul vagyok az agyvérzés óta. Aztán a gyerekek is hazajöttek.

A lányom az 58. évében van. Nyugdíjban van. A fiam 50 éves. Mindig mondja, hogy 120 éves koromig éljek. Kérdezem, hány barátodnak vannak még szülei? Egynek se. Na, látod. Én vagyok most már az utolsó, meg a Kati, akivel együtt voltam Auschwitzban. Kati két évvel fiatalabb nálam. De neki azért rossz, mert mind a két testvére meghalt.

A testvéreim a háborúban elhagyták a jóistent, és nem hittek semmiben se. És úgy is nevelték a gyerekeket, és a gyerekeik mégis vallásosak lettek. Van köztük olyan, aki állandóan imádkozik Izraelben. A másik szintén vallásos. New Yorkban lakik, szép gyerekei vannak.

Mostanra sajnos vagy hála istennek, úgy összekeveredtek az emberek, hogy minden további nélkül keveredik a zsidó a kereszténnyel. A lányom is egy keresztény fiúhoz ment hozzá. De soha erről nem beszéltek, hogy te zsidó vagy vagy keresztény. Jól összejöttek, olyannyira, hogy az unokám már a zsidó vallást gyakorolja. Én nagyon örülök neki, hogy valamit megőriz a zsidóságból. Én a hagyományokat megtartom, de amúgy nem nagyon járok sehova sem. De örülök, hogyha tele van a templom, hogy nem felejtik el a vallást.

Péntek este meggyújtom a gyertyát, van egy ilyen gyertyás csillárom, és akkor emlékezem legalább az ősökre, ha már nincsenek itt. Mást nem tudok csinálni. Nem voltam rendes vallásos én sem. Nem tudtam, mi az a vallás. Én hiszek Istenben, de nem vagyok vallásos. Tartom az ünnepeket, a szokásokat, minden olyasmit tartok, amit anyám tartott.

Az igazat megvallva a rendszerváltás engem se meg nem rázott, se nem örvendeztetett meg. Én már beteg voltam, öreg voltam, és azt reméltem, hogy jobb lesz, mint volt, jobb lesz a gyerekeknek, mint volt.

Az a fontos, hogy hagyják az embereket élni, azért születtek, hogy éljenek. Hát hagyják őket élni. És a szegény ember is élni akar. Legyen neki minden napra ennivalója, legyen cipő a lábán. Én tudom, mi az a szegénység. Az én időmben is voltak szegény emberek, akiknek volt sok gyerekük, és volt egy pár cipőjük. Volt 3-4 gyerek, akkor felváltva jártak iskolába. Vettek egy jó nagy cipőt, ami mindenkinek jó, és akkor ma te mész iskolába, holnap te mész iskolába stb. Ez így igaz, mert én köztük éltem. Még nem jöttek helyre a dolgok. Majd ha mindenkinek lesz ennivalója, utána gyűjthetnek az emberek, amennyit csak akarnak, úgysem viszik a sírba magukkal.